

شهرستانک

نعیمه قربانی
دبیر تاریخ ناحیه‌ی یک کرج

اشاره

که از جنوب شامل جلگه‌ی ری و تهران، از شرق به دماوند و از شمال به رشته‌کوه البرز محدود می‌شود. قطران به دو منطقه‌ی داخل و خارج تقسیم می‌شود که دهستان شهرستانک در مغرب و شمال غربی قطران داخل واقع شده است. این پهنه از دیرباز آباد و مسکونی بوده است و گروهی محل «خاراکس»، شهر باستانی پارت، و جمعی محل «شخره»، شهر مذکور در وندیداد اوستا را با شهرستانک متطبق دانسته‌اند.

تاریخچه‌ی بنا

شاهان قاجار برای گریز از گرمای طاقت‌فرسای تهران در فصل تابستان، در مناطق خوش آب و هوا کاخ‌هایی برای خود بنا می‌کردند. از آن جمله می‌توان به کاخ سلیمانیه‌ی کرج اشاره کرد که به دستور فتحعلیشاه قاجار ساخته شد.

در دوران حکمرانی ناصرالدین‌شاه قاجار و به دستور وی، در سال ۱۲۹۵ هـ.ق احداث بنای کاخی عظیم در دره‌ی کل‌گیله‌ی شهرستانک آغاز شد که تا سال ۱۲۹۸ هـ.ق ادامه پیدا کرد. اعتمادالسلطنه تاریخ آغاز بنای این عمارت را در روزنامه‌ی خاطرات، سال ۱۲۹۷ و پایان آن را سال ۱۲۹۸ هـ.ق نوشته و ماده‌ی تاریخ آن را که از ساخته‌های فروغی است، چنین می‌آورد:

یمن و طرب ز طبع فروغی جو بار جست
تاریخ قصر ناصرالدین شاه قاجار

از نظر تقسیمات کشوری، دهستان «شهرستانک» جزو بخش مرکزی و تابع شهرستان کرج در استان تهران است. دسترسی به آن از طریق جاده‌ی جانوس میسر است. حدود ۱۳ کیلومتر بعد از «آسارا» و قبل از رسیدن به میدانک، مسیری فرعی از جاده‌ی چالوس جدا می‌شود و تا روستای شهرستانک ادامه می‌یابد.

عمارت بیلاق شهرستانک، در چهار کیلومتری شرق روستای شهرستانک، در دامنه‌ی کوه «کل‌گیله» ساخته شده است. این بنا در دوران حکمرانی ناصرالدین‌شاه قاجار و به دستور وی بنا شد، اما پس از سقوط سلسله‌ی قاجار، به علت عدم توجه و رسیدگی، شرایط جوی نامناسب منطقه در فصل زمستان، و هم‌چنین غارت و تخریب‌های انسانی، بنای مذکور روی به ویرانی نهاد. روند تخریب و ویرانی بنا تا حدود سال ۱۳۴۸ ادامه داشت. تا این‌که در این سال، فدراسیون کوه‌نوردی وقت ایران تصمیم گرفت، از این بنا به‌عنوان جان‌پناه برای استقرار موقت کوه‌نوردان بهره‌برداری کند. لذا در همین راستا، به اجرای پاره‌های تعمیرات در بنای اصلی دیوان‌خانه دست زد.

بنای عمارت ناصرالدین‌شاهی شهرستانک در تاریخ ۲۰ شهریور ۱۳۷۷ به شماره‌ی ثبتی ۱۹۲۵، در فهرست آثار ملی ایران ثبت شد. در این نوشتار توصیفی از این بنا ارائه شده است.

جغرافیای تاریخی

از نظر جغرافیایی، شهرستانک جزو ناحیه‌ی تاریخی «قطران» است

در وی فزون نمود شمار بهشت و گفت

باینده باد قصر همایون شهریار

مصراع اخیر طبق حساب ایجد، سال ۱۲۹۷ را نشان می‌دهد.

به نظر می‌رسد، سنگ‌نوشته‌ای که موقعیت آن در مجاورت مجموعه است، به تاریخچه‌ی بنا اشاره دارد که به دلیل فرسایش شدید برای افراد غیرمتخصص قابل خواندن نیست.

مشخصات بنا:

الف) بخش بیرونی (دیوان‌خانه)

کاخ ناصرالدین‌شاهی یا ساختمان دیوان‌خانه در این بخش قرار گرفته است. مجموعه‌ی بیرونی در واقع حیاطی به شکل مستطیل با ابعاد تقریبی ۸۵×۴۳ متر است که در جهت جنوب شرقی، شمال غربی ساخته شده است. این حیاط در چهار تراز طراحی شده است که با توجه به شیب زمین و جهت‌گیری مناسب بنا، کاملاً منطقی به نظر می‌رسد. ورودی شاهی در تراز اول به صورت نیم‌دایره‌ای به قطر ۱۸ متر دیده می‌شود. از این بخش با شش پله به تراز دوم هدایت می‌شویم. این حیاط از حوضی مدور با دو باغچه در طرفین آن تشکیل شده و امکان حرکت پیاده در گرداگرد حیاط را مهیا می‌سازد. دو کنج حیاط به صورت یخ طراحی شده است. در درون یخ شمال غربی، حمام خصوصی شاه با ضوابط و اصول کلی حمام‌های سنتی ایران اجرا شده است.

با بالا رفتن از ۱۲ پله، با یک استراحت در میانه‌ی راه، به تراز سوم یا حیاط مقابل کاخ می‌رسیم. در مرکز این حیاط، درست در مقابل ایوان دیوان‌خانه، حوضی قرار داشته و آب با پایین آمدن از پلکان اصلی کاخ و انتقال به حوض، جلوه‌ی ویژه‌ای پدید می‌آورده است.

کاخ ناصرالدین‌شاهی به صورت دو طبقه ساخته شده بود که در حال حاضر یک طبقه‌ی آن تخریب شده است. از دو سوی کاخ با پنج پله به سوی تراز چهارم هدایت می‌شویم. به طور قطع می‌توان گفت محدوده‌ی بنای کاخ در حال حاضر همان محدوده و طرح اولیه است. این محدوده با ابعاد ۱۲×۲۴ متر، دارای محور تقارن، منطبق با محور تقارن حیاط است. ایوان اصلی کاخ با دهانه‌ی تقریبی ۱۲ متر با دو ستون به ارتفاع دو طبقه، رو به سوی چشم‌انداز زیبای دره قرار داشته است.

پلکانی به صورت سرتاسری در مقابل تمامی دهانه‌ی ایوان وجود داشته است و با ایجاد «آب‌سره»، امکان حرکت آبی که از پشت بنا روی محور ایوان حرکت می‌کرد، به سمت پایین فراهم شده است. استفاده از آب‌سره را در ایوان کاخ‌ها، در ادوار قبل از قاجار نیز شاهد هستیم. نمونه‌ی آن آب‌سره در ایوان کاخ «هشت بهشت» اصفهان مربوط به دوره‌ی صفویه است.

تقسیم‌بندی در نمای کاخ، از شیوه‌ی قاجاری برخوردار است. استفاده از بازشوهای دولنگه‌ی قدی با فرم مدور در بالای آن، یکی از روش‌های متداول در نماسازی قاجاری است. نماسازی طبقه‌ی فوقانی نیز براساس طبقه‌بندی زیرین انجام گرفته است. بر پشانی بنا در نمای

اصلی، سه نورگیر مدور در هر سمت، مانند عمارت «عشرت‌آباد»، دیده می‌شود.

پلکان ارتباطی طبقه‌ی زیرین با طبقه‌ی فوقانی در دو کنج شرقی و غربی بنا قرار داشته است. پوشش بنا در طرح اولیه به صورت شیروانی چهار شیبه بوده که در حال حاضر نیز پس از تخریب طبقه‌ی فوقانی به همین صورت است.

ب) بخش اندرونی (حرم‌سرا)

بخش اندرونی مشتمل بر فضاهایی است که گرداگرد دو حیاط مرکزی قرار گرفته‌اند. این دو حیاط، به لحاظ وجود شیب، در دو تراز متفاوت و با اختلاف سطح تقریبی سه متر طراحی و ساخته شده‌اند.

حیاط شمالی یا حیاط تختانی، با ابعاد ۲۶×۱۸ متر، دارای عملکرد خدماتی بوده است. در جزء شمالی حیاط، اتاق‌هایی با شکل سه‌دری و پنج‌دری ساخته شده‌اند. همچنین، در گوشه‌ی شمال غربی حیاط، اتاقی با شکل نامنظم دیده می‌شود که کاربری سرویس‌های بهداشتی این بخش از مجموعه را داشته است. یک راه برای ورود و خروج به این قسمت از مجموعه، در گوشه‌ی شمال شرقی حیاط وجود دارد. در جبهه‌ی شرقی، اتاق‌هایی با فرم یک‌دری ساخته شده‌اند. همچنین در ضلع غربی حیاط، حمام بخش اندرونی با رعایت تمام قواعد و اسلوب معماری خاص حمام‌ها ساخته شده است. حمام دارای فضاهایی مانند رختکن، گرم‌خانه یا سست‌وشوخانه، خزانه‌ی آب سرد و گرم، و آتش‌خانه است.

ابعاد حیاط فوقانی ۴۰×۲۶ متر است که هفت حوض زیبا را در خود جای داده است. در چهار طرف این حیاط، اتاق‌هایی به صورت پنج‌دری و سه‌دری برای استقرار حرم‌شاهی ساخته شده است. در گوشه‌ی شمال شرقی حیاط، فضایی طراحی شده که دو بخش بیرونی و اندرونی را به یکدیگر متصل می‌کند.

بخش اندرونی یا حرم‌سرا یک ورودی مخصوص با مشخصات کاملاً ویژه دارد. این ورودی در وسط اتاق‌های غربی حیاط فوقانی واقع شده است. بعد از عبور از یک راهرو به یک اتاق هشت‌ضلعی می‌رسیم که در چهار ضلع آن سکوهایی تعبیه شده است. پس از خروج از این بخش وارد حیاط پنج‌ضلعی می‌شویم. راه ورود و خروج در ضلع جنوبی این حیاط واقع شده است.

در جنوب حیاط فوقانی، با اختلاف سطح تقریبی سه متر، مجموعه‌ی دیگری قرار دارد. این مجموعه به صورت یک حیاط مستطیل‌شکل و مشتمل بر فضاهایی به این شرح است: دو اتاق کنار هم در مرکز حیاط ساخته شده و در واقع این حیاط را به دو حیاط شرقی و غربی تقسیم کرده‌اند. این دو اتاق با درهایی در طرفین به هر دو حیاط راه دارند. در ضلع شرقی حیاط شرقی، دو اتاق کنار هم ساخته شده‌اند که از ضلع شمالی با یک راه‌پله به حیاط فوقانی اندرونی متصل می‌شوند. همچنین در ضلع غربی حیاط غربی نیز یک اتاق بزرگ ساخته شده که داخل آن، پنج دستگاه سرویس بهداشتی وجود دارد و از ضلع شمالی با یک راه‌پله به حیاط فوقانی اندرونی متصل می‌شود. بنابراین، مجموعه‌ی ساختمانی با دو راه‌پله‌ی شرقی و غربی با حیاط فوقانی اندرونی ارتباط دارد.